

רויאל נץ

מלופפים, יחד

על גדר התיל כסימפטום קולוניאלי בתולדות "ההתיישבות והביטחון" בארץ

קרה לי שכתבתי מחקר על תולדות גדר התיל. זה היה בעת שהותי במכון מחקר: מקום נעים, עם נוף אל נהר גדול ומסביב – מדרשאות וסטודנטים על אופניים. נתתי את הטייטה לחבר, שקרא והסתקרן: אז מה, בישראל רואים הרבה גדר תיל? ארני – ככה קוראים לו – נולד בדנמרק וגדל בלוקסמבורג: נכון, חשבתי לעצמי, כנראה שבדנמרק ובלוקסמבורג לא רואים כליכך גדר-תיל. וכן, הוא צודק, בישראל רואים.

עולים בזיכרון כמובן המראות השגורים על עין כל ישראל, טיולים בין שדות – אש לסתם שדות, המוקפים גדרות תיל, או מראה אחר – אני מביט מעלה, ורואה את ערימת גדר התיל – ערימה ממש, לא חוט פה חוט שם אלא ערימה כעין קש אחרי קציר, מלופפת מעל רחבת הטיולים, זאת שבסמוך לצריף המעצר, בכלא ארבע. ואני זוכר גם הליכה של שבת בבוקר, בנווה צדק, ופתאום יבבות איומות: כלב, גדול דווקא – כלב זאב – נלכד בפתיל של גדר תיל שהונחה, כמובן מאליו, לחצוץ בין בית לבית. קל להאשים את ה"כיבוש" בגדר התיל הזאת שמקיפה אותנו, בכל החלל הארצישראלי הזה, החלל המאחד את השדות עם כלא ארבע ונלפף והולך עד שהוא לוכד כלב מסכן בנווה צדק. אבל יש מציאות היסטורית מורכבת הרבה יותר מן ה"כיבוש" סתם. אני מתחיל מהכלב המסכן – יצור חי שנקלע במקרה אל שדה התיל – ואחזור אליו. הרבה חוטים מתלפפים לשם.

אחרי שהספר שלי, על תולדות גדר התיל, יצא לאור באנגלית, הגיעו הרבה מכתבים, בעיקר בדואר אלקטרוני, בין השאר מהודו, מפרופסור המספר לי ופליאה בדבריו על גדר התיל המקיפה את האוניברסיטה שהוא מלמד בה. מה פתאום מקיפים אוניברסיטה בגדר תיל? זה, למען האמת, מתקבל על דעתו של היסטוריון גדר התיל. הנה אבחנה ראשונה: מניין מרכזיות גדר התיל בחלל הארצישראלי? במשהו המחבר את ארצישראל והודו. קודם כל, גדר התיל נובעת מן המצב הקולוניאלי. וכשאני מדבר על "המצב הקולוניאלי", אני מתכוון למשרד הקולוניות הבריטי.

אעיר כן. נוח לשמאל הישראלי לחשוב על ישראל הכובשת ב־1967 כעל חלק, מאוחר אמנם, של התהליך ההיסטורי של קולוניזציה אירופית. את זה נוח ואף נעים לדמיין, שהרי פירוש הדבר שאנחנו עצמנו קולוניאליסטים אירופים, ספק בריטים, ספק צרפתים: רק נשתחרר מאלג'יריה שלנו, רק נחזיר את החיילים מעבר לסואץ שלנו – בקיצור, רק נעשה את הדה־קולוניזציה שלנו, והנהיגה אנחנו כבר סביב תעלת למאנש. אבל זהו, שלא: אנחנו בעצמנו אלג'יריה, אנחנו עצמנו – לא כמטאפורה – מצויים מעבר לסואץ. לדכא עם זר? מעשה זה כשלעצמו עוד לא הופך אותך למטרופולין. ישראל אינה מטרופולין, היא פריפריה. וכך, המציאות החומרית והתרבותית היסודית שלנו – כמקובל בפריפריה – עוצבה בתקופה, הקצרה אמנם במקרה שלנו, של קולוניזציה אירופית.

וכאן הצער, כאן שברון הלב: לאדמה הזאת, כלשאר פינות הקולוניאליזם הבריטי... אין טלפונים ציבוריים אדומים, אין אוטובוסי קומותיים שהביאו איתם פקדי הקולוניות. הבעיה שעמדה בפניהם היתה בעיה של שליטה במובן הקונקרטי מאוד, בעיה של שליטה בחלל. וכך הם הביאו איתם לארבע פינות תבל נמליים, רכבות וכבישים, רק כדי להניע במהירות את החיילים אל המקום הנדרש לימות מלחמה. לימות השלום, הם הביאו איתם את גדר התיל.

החוויה המעצבת עבור הקולוניאליזם הבריטי של המאה העשרים התחוללה בדרום אפריקה, במלחמת הבורים של 1899–1902. זו היתה המלחמה האיומה ביותר של בריטניה בתוך כמאה שנה, הרגע היחיד אולי מאז המלחמות הנפוליאוניות שבו דומה היה שבריטניה עומדת על סף תבוסה. משאבים אדירים הופנו אל המלחמה הזאת – 200 מיליון לירות שטרלינג – סכום עצום, בלתי נתפס במושגי הימים ההם. הכל, מאז ואילך, הוכתב לפי הזיכרון והניסיון הדרום־אפריקאיים. המלחמה היתה אמורה להיות קצרה: קומץ המתיישבים ממוצא הולנדי, או ה"בורים", שחיו כבר שנים תחת ספק־חסות בריטית, ביקשו לשמור לעצמם את מכרות הזהב שהלכו והתגלו. בריטניה נזעקה להגן, כביכול, על זכויות האדם בדרום אפריקה (הבורים התנהגו בשרירות לב כלפי הלבנים שלא היו ממוצא הולנדי). תחילה התקדמו העניינים במסלולם הרגיל. האניות פרקו את החיילים הבריטיים בקייפטאון ובנטאל; הרכבות הובילו אותם לעומק הארץ, לבירות הבורים פרטוריה ובלומפונטיין. ההתנגשויות החזיתיות תמו עד מהרה בניצחון בריטי, כפי שאירע כבר עשרות פעמים בתולדות האימפריה הבריטית. אבל אז הבורים התעקשו. במקום להכיר בתבוסתם, הם התארגנו ביחידות "קומנדו" (כאן הומצאה המלה) – שכללו רובאים רכובים על סוסים, אשר ארבו לחיל המצב הבריטי וזינבו בו, שבים ומפוצצים את מסילות הברזל. הכף נטתה פתאום לצד הבורים.

ומה יכולה אימפריה לעשות? בוודאי לא לסגת, בוודאי לא לומר שהמלחמה אינה שווה את הקורבנות הללו – מה גם שבדרום אפריקה באמת יש המון זהב. קודם כל, אימפריה, במצב כזה, מקבצת את כל כוחותיה. עוד ועוד חיילים הובלו, מהורו, מאוסטרליה, מבריטניה עצמה. נדרשה תגובה צבאית חדשה, אולי אפילו מחשבה צבאית חדשה. פרשים בורים תקפו את מסילות הברזל: ובכן, הבריטים פנו ל"יישומים אורחיים" – במקרה זה, לכלי המוכר והמקובל להגנה על מסילות ברזל מפני בעלי חיים. הרי מסילות הברזל ממילא היו צריכות להגן על עצמן מפני חיות תועות, שמא יתנגשו בקטרים ובמהלומת ההתנגשות יסיטו אותם מן הפסים. מטעם זה היה מקובל מזה כשני עשורים להקיף את מסילות הברזל בגדר תיל. כעת הוקמו רצועות עבות של גדרות תיל סביב כל מסילות הברזל, עוד ועוד שכבות של גדר תיל – כדי לעכב, הפעם לא חיות פרא תועות אלא את להקות הסוסים של הפרשים הבורים.

רצועות רצועות של גדרות תיל הלכו ונמתחו על פני אדמת דרום אפריקה. נתברר שהרצועות הללו יעילות מאוד אפילו עם חיל מצב זעום – חיילים ספורים המתבצרים בתוך מחסה של לוחות פח ואבני חציץ, מאחורי גדר תיל, יכולים לעכב ולהרוף לאחור גם "קומנדו" גדול למדי. וכך רצועות גדר התיל הללו נוקדו בעמדות של חיל מצב שפוזרו במרחקים של קילומטר לערך זו מזו. והנה נתבררה עוד עובדה מפתיעה: תוך כדי מאבקם להגן על מסילות הברזל, השיגו המהנדסים הבריטיים הישג בלתי צפוי. רשת מסילות הברזל נוצרה ככלי של שליטה בחלל באמצעות קווים המחברים בין נקודות שונות – בין תחנת רכבת לתחנת רכבת. אלא שמשעשה שהרשת הוקפה כולה בגדר תיל, היא הפכה לכלי של שליטה במובן הפוך: עתה היו אלו קווים המנתקים מישור ממישור. הערבה הדרום-אפריקאית חולקה, מבלי משים, למעין "תאים" קטנים יחסית, שבכל אחד מהם כמה מאות קילומטרים רבועים, המוקפים מכל עבר בגדר תיל.

ה"קומנדו" של הבורים הסתמך – כבכל לוחמת פרטיזנים – על היישוב החקלאי. מבלי שיישאו ציוד רב עימם, הלוחמים הבורים נהגו לרכוב מכפר לכפר (כפרים שבהם נותרו נשים וילדים בלבד – כמובן יחד עם המשרתים השחורים ועדרי המקנה). כיצד אפשר היה להיאבק בכסיסים הללו? גם לבעיה הטקטית הזאת מצאו הבריטים פתרון: הם חרבו את הכפרים הבוריים. אמנם צצה כאן בעיה הומניטרית – מה לעשות עם הנשים והילדים – אבל גם לזה נמצא בנקל פתרון: הוקמו מחנות זמניים כדי לשכן ולהזין את הפליטים הבורים. למחנות הללו הובלו, כמובן, גם חלק מעדרי המקנה. כיצד אפשר היה למנוע מה"קומנדו" לפרוץ ולשרוד את העדרים, וליהנות מבשרם? הפתרון המקובל אז (כהיום) לעיכוב תנועת בעלי חיים היה התיל – ומטעם זה, בין השאר, הוקפו מחנות הפליטים הללו, אף הם, בגדר תיל. הפקידים הבריטים, בחפשם אחר מלה נוחה לתיאור המחנות החדשים, כינו אותם בשם נייטרלי שתיאר את הפונקציה המכנסת

שלהם. כך הגיעו לעולם, שלובי זרוע, ההמצאה ושמה – היישוב האנושי המוקף בגדר תיל, והמלה הזאת, שעוד נכוננו לה עלילות: "מחנה ריכוז".

נהה התגבש הניצחון הבריטי. מחד – אדמת הערבה הדרום-אפריקאית, חצויה ומבוטרת כולה ל"תאים" המוקפים גדר תיל; מאידך, האזרחים הבורים המוגלים למחנות ריכוז, המוקפים אף הם גדר תיל. כעת נעו החיילים הבריטים במעין תנועת "מסרק" ההולך ומנקה את התאים המוקפים גדר תיל. ככלות הכל, 200 מיליון לירות השטרלינג ניצחו, ואחרי שלוש שנים של מאבק איום הוכנעו שרידי הקומנדו. מעיני הפקידים הבריטים לא נעלם כי מתוך 200 המיליון, מחיר גדר התיל שהונחה לאורכה ולרוחבה של דרום אפריקה היה כשלוש מאות אלף לירות שטרלינג בלבד. גדר התיל היא מיצוי של האלימות לביטויה המינימלי ההכרחי: ברזל חתוך בגסות, המונח על גבי רצועת ברזל. זהו, בפשטות, מכשיר האלימות הזול ביותר ביחסי העלות-תועלת שלו. הלקח נלמד ובשארית ימי הקולוניאליזם הבריטי עתידה היתה גדר התיל לשמש ככלי שליטה מובן מאליו.

כדאי לעצור רגע ולחשוב על שאלה מרכזית: מנין הביאו הבריטים את כל גדר התיל הזאת? למה בכלל לקחת רצועות-רצועות של ברזל וללפף סביבן ברזל חתוך בגסות, כך שעוקץ הברזל יחתוך בבשר הבא עימו במגע? נקל היה לרמיין שגדר התיל הומצאה מתוך מחשבה תחילה על מציאות כגון זו של דרום-אפריקה במלחמה, הרי מוכרים הסיפורים על המצאות שנוצרו לצרכים צבאיים, ולאחר מכן זכו ליישומים כלכליים שונים (אמנם, את הסיפורים הללו מספרים בעיקר צבאות הנלחמים על תקציביהם). אבל האמת היא שלרוב המצאות נוצרות מתוך צורך כלכלי, ורק לאחר מכן הן מגויסות ליישום צבאי שלא נהגה מלכתחילה. כך היה גם עם גדר התיל. הבעיה היסודית שלפתרונה היא נוצרה היתה בעיית עדרי הפרות. השאלה היתה כיצד אפשר ליישב את המישורים העצומים של מערב ארצות הברית, אלה שנפתחו ליישוב עם חיסול האינדיאנים והתאו, ולקיים בהם, זה לצד זה, מקנה עצום – עשרות מיליוני פרות – לצד גידולי חיטה. הפרות נדרו ברחבי המישור, ניזונות על מעט העשב שהצמיחה האדמה. כיצד אפשר היה למנוע אותן מללחך, בנדרויהן, גם את החיטה עצמה? בעיה זו מוכרת משחר ימי החקלאות, ובדיוק לפתרונה הומצאו הגדרות מלכתחילה. מה לעשות ובמרחבים של מערב ארצות הברית אין אבנים שאפשר לסקל מהן גדרות, ולא שיחים קוצניים שאפשר לסמן בעזרתם את הגבול בין שדה לשדה, ולא יערות שאפשר לחטוב מהם בולי-עץ ולבנות מהם חומות-חיץ – יש רק ערבת מישור אין קץ, וגדרות בה אין. בהעדר משאבים, חיפש החקלאי האמריקאי – שהמצאותיו מרובות – אחר כלי זול במיוחד לקביעת גבול. אלימות, כך התברר, יכולה לחסוך משאבים: די במעט קוצי ברזל כדי להכאיב לפרה ולמנוע ממנה לגשת אל הגדר. גדר התיל הומצאה ב-1874,

ובראשית שנות השמונים כבר היה מערב ארצות הברית מרושת כולו בגדרות תיל – עד כי הפרות לא יכלו יותר לנדוד ברחבי המישור, ורוכזו כעת בחוות תחומות. גדר התיל, שהומצאה כדי להגן על החיטה מנדודי הפרה, הביאה בסופו של דבר למשטר גיאוגרפי חדש, שבו הפרות מרוכזות בנקודות מבודדות. במינוח הטכני, זה היה המעבר מחקלאות מקנה של range, לחקלאות מקנה של ranch. אותה גדר עצמה, היכולה לשמש כדי להגן על רכושך מפני האחר (אתה, האיכר מגדל החיטה, המקיים גדר כדי לגונן על החיטה מפני עדר הפרות של שכנך) יכולה לשמש גם לכליאת מי שקודם לכן היה חופשי (הבעלים של עדר הפרות מכנס את פרותיו בתוך חלל מצומצם ומוגדר, שבו הן תהיינה כלואות מעתה ואילך). גדר ההגנה על הרכוש היא גם גדר הכלא: זו הדיאלקטיקה של הנאורות. כדאי להרגיש את המהלך הזה, משום שניתן להבחין כאן באיזושהי הומולוגיה טופולוגית בעלת משמעות היסטורית רחבה. זוהי התצורה המקדימה את מהלך העניינים שיתפתח לאחר מכן במלחמת הבורים בדרום אפריקה – הגדרות שנמתחו במטרה להגן על מסילות הברזל, יהפכו לאחר מכן לגדרות התחומות "תאים" של מורדים. תחילה נמתחת הגדר במטרה להגן על חלק מסוים מן המישור (החיטה במערב ארצות הברית, או הרכבת בדרום-אפריקה), ואז מתחולל ההיפוך הטופולוגי: כעת המישור כולו נמצא בשליטת הגדר, כאשר זו תוחמת קטעים קטנים ממנו (חוות הפרות במערב ארצות הברית, או "תאי" הקומנרו בדרום-אפריקה). בתחילה השליטה מתרכזת בנקודות מסוימות בלבד; אך אז הנקודות מתחברות, והשליטה מתחילה לחלוש על החלל כולו.

הצורך הכלכלי היה הגורם המניע את התהליך הזה. הביקוש האדיר במערב ארצות הברית – יחד עם התחרות הקפיטליסטית – הביא לצמיחה עצומה בתעשיית גדר התיל, שהחלה לחפש לעצמה שווקים מעבר לים. עד מהרה כוסו מישורי העולם כולו בגדר תיל, בראש ובראשונה בכל אזורי הקולוניזציה (וכך, אגב, יש לראות את מערב ארצות הברית עצמה בתקופה זו: זה היה חלל הקולוניזציה האמריקאי). ארגנטינה וקנדה כוסו גדר תיל והפכו לאסמי מקנה – בשר הפרות הפצוע בגדר התיל החל מכלכל כעת את הצמיחה ברמת החיים האירופית, כלומר את הנקניק ונתח הבשר שהגיעו ליותר ויותר צלחות. עם הזמן נמצאו שימושים נוספים לגדר התיל – כאמור לעיל, היא שימשה להגן מפני חיות תועות על מסילות הברזל, שבעצמן התפשטו בתקופה זו על פני חלל העולם כולו, וכמובן גם על דרום אפריקה עצמה. כאשר הגיעו פקידי הקולוניות הבריטים לדכא את המרד הבורי, עמד לרשותם כלי שפותח כבר לפני כרבע מאה, בשירות האלימות של האדם כלפי החיה.

חשוב לומר: העובדה שבגללה אמצעים צבאיים מובהקים כליכך, כמו גדר התיל, מפותחים לשם צרכים "אזרחיים", נובעת מעובדה פשוטה: תנאי החיים ה"אזרחיים"

הם לחלוטין לא־שלווים. החיים ה"אזרחיים" עניינם ניצול משאבי הטבע וכפיית רצון האדם על החיה, ולשם כך, כמובן, נחוצה אלימות. כלומר, לכוח, לאלימות, יש תמיד ערך כלכלי. החידוש בגדר התיל ניתן לניסוח כך: גדר התיל מבטאת שימוש באמצעים של ייצור המוני, בכדי לשלוט שליטה מוחלטת בחלל כולו, על ידי ניצולה של אלימות טכנולוגית.

ניסוח זה אולי ברור בדיעבד. בשנת 1899, עם ראשית מלחמת הבורים, היה קושי להבין את העובדה המפתיעה שאותה אלימות שהיתה יעילה כל־כך נגד פרות וחיות אחרות תוכל לשמש נגד בני אדם. ההבנה הזאת התגבשה באופן הדרגתי, מקרי כמעט. בראש ובראשונה אומצה גדר התיל במלחמת הבורים הודות לכך שה"קומנדרו" רכבו על סוסים. בעצם, גדרות התיל נמתחו תחילה במטרה לעכב חיות, לא בני אדם. אבל אז הובן פתאום: גם האדם, בסופו של דבר, עשוי מאותו עור, מאותו בשר. רקור אותו, והוא יכאב.

גדר התיל הפכה לכלי צבאי, וכך נכנסה להיסטוריה האנושית. החל מ־1902, לפחות פקירי הקולוניות הבריטים ידעו שניתן לדכא מרידות עממיות באמצעות גדרות תיל. זו היתה תגלית חשובה. מובן מאליו שאת הכלי היה צריך להתאים לנסיבות הגיאוגרפיות השונות. הערבה הדרום־אפריקאית, השטוחה בעיקרה, אפשרה הקמה נוחה של גדרות ושליטה אפקטיבית עליהן מתוך עמדות מבוצרות ומבודדות. לא כך בגבעות המבותרות של הרכס הארצי־ישראלי, מן הגליל עד ליהודה, היכן שפרץ בשנת 1936 המרד הערבי. המשאבים הנחוצים כדי לחלק את הטריטוריה הזאת ל"תאים", לפי השיטה הדרום־אפריקאית, לא היו בנמצא, מה גם שבתחילה נראה המרד כאירוע קל וחולף. הועלו ואף מומשו רעיונות טקטיים חדשים שונים: למה, למשל, לא להפציץ את הלוחמים הפלסטינים מן האוויר? (במלחמת הבורים עוד לא היה קיים חיל אוויר; בסוף שנות השלושים, לעומת זאת, מעצמות אירופה חיפשו בקדחתנות אחר דרכים לנסות בפועל את חילות האוויר שלהם לקראת ההתנגשויות העולמיות הצפויות. הזדמנות־מה ניתנה משני עברי הים התיכון, בספרד ובפלסטין). החרבת הכפרים הערביים והפיכת יושביהם לפליטים, לפי הפרקטיקה שננקטה בדרום־אפריקה, היתה בלתי מעשית מול אוכלוסיה מרובה כל־כך, מה גם שזו היתה מוקפת במזרח התיכון הערבי כולו. עם זאת, מפעם לפעם ננקטה הטקטיקה של החרבת הפריפריה החקלאית – פרדסים וכד' – לאורך גיבוי התחבורה, במטרה ליצור מעין "ארמה חרוכה" שתבטיח את רצועות השליטה המרכזיות.

כמובן שגדר התיל זומנה לצורך דיכוי המרד, והיתה, בסופו של דבר, גם כאן, הכלי המרכזי בשיתוקו. כאמור, המורדים הפלסטינים היו מוקפים במזרח התיכון הערבי כולו. זו היתה עתורת המרד, מקור הציוד ומקור של לא מעט מכוח האדם שנגדו

לחמה בריטניה. את הירדן, כמו את הנגב, קל יחסית לפטרל ולחסום. הקושי מתעורר בדיוק לאורך הרמה הארצישראלית המבוותרת, במקום שבו "דרום הלבנון הוא המשכו של הגליל העליון". כיצד לחסום את הגבול השרירותי הזה, שנקבע בין מנדט בריטי לצרפתי? מיד נרקמה התכנית לחסום את גבול הצפון באמצעות קו של גדר תיל עבה הזרועה במשלטים החולשים עליה. איטיות הביורוקרטיה הצבאית, כמו גם הרושם הראשוני המוטעה שנוצר ב־1936 עצמה, כאילו המרד דועך מאליו, כל אלה עיכבו את מימוש התכנית. ואז, משהובררה עוצמתו האמיתית של המרד, הוקמה הגדר במאמץ מיוחד של חודשיים אינטנסיביים של עבודה, באביב 1938: רשת צפופה של גדר תיל, הנתמכת לכל אורכה במשלטים.

כאן ראוי לציין עובדה מكرעת. הגדר, שלא כבדרום אפריקה, לא הוקמה על־ידי חיל ההנדסה הבריטי. הבריטים נקטו מה שמכונה היום "מיקור־חוץ" – הגיוני היה להסתמך על האפשרויות הכלכליות־טכנולוגיות של בני המקום עצמם, השותפים למלחמה הבריטית. את גדר הצפון בנתה חברת "סולל בונה" של הסתרדות הפועלים העבריים בארץ ישראל. ואני עוצר מיד ועומד על העובדה המכרעת: ל"סולל בונה" היו הכישורים והידע להקמת מפעל בינוי וגידור כזה, משום שהקהילה היהודית בארץ ישראל היתה עסוקה כבר כשנות דור במימושה של קולוניזציה מודרנית – בניסיון להעתיק אל האדמה הארצישראלית חקלאות כעין זו שנוצרה בערבת ארצות הברית בסוף המאה התשע־עשרה. מכאן מקור הידע והניסיון, אנשי "סולל בונה" ידעו לבנות קיבוצים, וממילא ידעו גם כיצד למתוח גדרות תיל.

במובן המהותי הזה הבריטים והיישוב העברי בארץ ישראל ניצבו כאותו צד של המתרס: שניהם היו נציגי המודרנה, נציגי עולם הייצור ההמוני של הברזל ושימושיו, לא רק בחקלאות, אלא גם במלחמה. ממש כשם שהפקידים הבריטים עצמם הגו תכניות בעקבות הניסיון של מלחמת הבורים, כך גם היישוב הארצישראלי עצמו. במלחמת הבורים התברר כוחו של הגידור באמצעות גדר תיל כנגד לוחמים המתבססים על הסוס והרובה לברם. אמנם הקומנדו הבורי היה מאומן הרבה יותר מאשר ה"כנופיות" הערביות של 1936–1939, אבל מן הבחינה הטכנולוגית־צבאית גרידא החפיפה והרצף ביניהם ניכרים לעין, והניסיון הצבאי הורה כי ניתן יהיה לבנות בקלות יחסית, באמצעות טכנולוגיה מודרנית של ברזל, עמדות שיעמדו בפני לוחמים מן הסוג הזה. כך נוצרה הצורה היישובית של "חומה ומגדל", שהיתה במהותה המשך של המשלטים החולשים על מסילת הברזל אותם הקימה בריטניה במהלך מלחמת הבורים. היו אלו יישובים המוקפים גדר תיל, על פי רוב במספר רצועות, שבליכם – חלל מצומצם יחסית, המוקף קורות, לוחות פח ואבני חצץ, ובראשו עמדת שליטה. כאמור, די היה בגידור פרימיטיבי מן הסוג הזה כדי להכניע לוחמים שהתבססו על הסוס.

כתודעת היישוב העברי (כמו גם במובן הליגאלי הפורמלי), יישובי חומה ומגדל נתפסו כאקט של התרסה נגד השלטון הקולוניאלי הבריטי. אבל למעשה יש לראות בהם חלק ממערכת שלמה של שליטה בחלל המסתמכת על המודרנה, מערכת שהלכה ונפרשה בחלל הארצישראלי כמענה למרד הערבי – החל מגדר הצפון ועד לנקודות היישוב החדשות בנגב – משלטים משלטים, גדרות גדרות. זה היה פרויקט בריטי-יהודי משותף, שהלביש מחדש את הארץ כולה, לא רק שלמת בטון ומלט – גם שלמת גדר תיל. כזה היה החלל שבראה "סולל בונה" – חלל של ברזל המכניע את הלוחם הפרה-מודרני, המסתמך על הסוס.

בהיתקלויות שבין נקודות יישוב כאלו לבין המורדים הערבים, יצאו יישובי חומה ומגדל תמיד כשידים על העליונה. אמנם הגדרות לבדן אינן מנצחות במלחמה – בדרום-אפריקה, למשל, שימשה הגדר כמעין בסיס עבור פעולת ה"מסרק" בתאים שאותם סימנה רשת גדרות התיל. הגדר היא אפוא הבסיס הפאסיבי-יחסית לפעולה, ובסופו של דבר מכריעה הפעולה האקטיבית יותר, כמו זה של ה"מסרק", אבל יהיה שגוי כמובן להפריד בין השניים, ולראות בגדר בסיס טפל לפעולת ה"מסרק" המתבססת עליו. שני הגורמים פועלים יחדיו, ואין לדמות את האחד ללא האחר: הגדר היא התנאי ההכרחי ל"מסרק". כך גם במרד הערבי. הגדרות – גדר הצפון, כמו גם גדרות היישובים העבריים – סימנו את גבולות הפעילות נגד המרד הערבי, וכוננו רשת של בסיסים שמתוכם ניתן היה לדכא את המרד. ישנו דימוי היסטוריוגרפי שטחי מאוד, מסוג הפשטנות של מערכי מורשת קרב של בה"ד 1, המתאר את מהלך האירועים בארצישראל של שנות השלושים כך: תחילה היה תור הפחדנים והטיפשים, זה המכונה "הבלגה". לאחר מכן – סוף סוף! – בא תור האמיצים והחכמים (יצחק שדה ואורד וינגייט שמם), ואלו הסבירו שצריך "לצאת מן הגדר". אבל זו כמובן איוולת גמורה! משל למה הדבר דומה? כאילו היסטוריון של מלחמת הבורים היה מגנה את הקמת רשת גדרות התיל כ"הבלגה", ומשבח את פעולות ה"מסרק" שבעקבותיה, כביכול זו היתה סוף סוף "היציאה מן הגדר".

הן יצחק שדה והן אורד וינגייט היו בהחלט טקטיקונים ראויים להערכה, אבל במסגרת האסטרטגית הרחבה של המרד הערבי לא היה צורך בשום טקטיקה יוצאת דופן כדי להכריע את הכף. זה לא היה עניין של חניבעלים אלא עניין של שליטה טכנולוגית מודרנית: של כוח שהסתמך על ייצור המוני. לומר זאת בפשטות: כדי "לצאת מן הגדר", צריך היה קודם כל שתהיה גדר לצאת ממנה. את זה ההיסטוריונים של בה"ד 1 לא הבינו. מי ניצח את המרד הערבי של 1936-1939? ברמה העמוקה ביותר, האסטרטגית ביותר, צריך לומר שאת המרד הערבי הכריעה המודרנה. כוחו של הברזל היה רב מכוח הסוס. תחילה הוקמה רשת של גדרות – גדר הצפון, יחד עם היישובים המבוצרים של חומה ומגדל, היוו יחדיו כלי אסטרטגי של שליטה בחלל. מתוך הנקודות הללו, של

שליטה במרחב הארצי־ישראלי, קל היה לצאת ולהכניע את שארית המרחב. ביסודו של דבר, מה שמכונה "היציאה מן הגדר" מבטא את ראשית תהליך ההיפוך הטופולוגי, זה שאירע קודם וגם אחר כך, תהליך של שליטה בחלל האופייני למאה העשרים כולה. תחילה שימשה גדר התיל כדי ליצור נקודות של שליטה ללא מצרים של המודרנה (סדרת המשלטים של גדר הצפון, יישובי חומה ומגדל), אך במהלך המרד עצמו, פעלו הכוחות, יותר ויותר, מתוך נקודות השליטה הללו החוצה, כך שבמקום נקודות מבודדות של שליטת המודרנה, החלה המודרנה לשלוט במישור כולו, ולהגביל את המורדים הערבים, אם בכלל, לנקודות המבודדות שבהן קל לשתקם. כך הוכרע המרד.

המצב המשברי שחולל מלכתחילה את המרד הערבי – העוינות בין שתי הקהילות שמהן הורכבה הקולונייה הבריטית הזאת – לא נעלם בעקבות דיכוי. מלחמת העולם השנייה חוללה הפוגת־מה במשבר, אך החל מ־1945 החלה הספירה לאחור לקראת חידוש המלחמה. "סולל בונה" הלכה וסללה, הלכה ובנתה, על פני היישוב הכפרי העברי כולו. הדגם הלך ונקבע, ואושר כתכניתה הרשמית של "ההגנה" ב־1947. בעיקרו של דבר, זו עדיין היתה תולדה של הניסיון שנצבר במלחמת הבורים: שכבות־שכבות של עמדות המוקפות לוחות־פח, שקי חול ואבני חציץ, וסביבן גדרות תיל. כעת, לרוב היה מדובר לפחות בשלוש רצועות שונות של גדר תיל המסמנות עומקים שונים של קווי הגנה. קודם כל הגדר הראשונה – הגדר שהוקמה עם הקמת היישוב ממש (בדרך כלל שתי רצועות של לוחות פח וגדר תיל: השימוש ברצועה כפולה היה סטנדרטי בגידור צבאי בן הזמן, ונועד ליצור חלל שבתוכו מעוכב האויב ונורה). לאחר מכן גדר שנייה – שני שיפועים של מוטות ברזל המכוסים קונצרטיות של גדר תיל מכל עבר. הגדר הזאת נמתחה בצורה של "כוכב" שהקיף את היישוב, כאשר בכל קודקוד של הכוכב הוצבה עמדה שהיתה מכוסה בשקי חול וכד' (העמדות הללו חלשו על החלל שבין גדר לגדר). מעבר לזה ניצבה גדר שלישית, שהורכבה שוב משתי שכבות, כאשר הפעם הגדר החיצונית היתה נמוכה ביחס (בסך הכל כשמונים סנטימטר) וכל כוונתה היתה למנוע חדירת בעלי חיים, ואילו הגדר הפנימית נבנתה כמעין רשת־שמיכה הפרושה לרוחב – 14 מטר רוחבה – שנועדה לעכב את הפורץ פנימה עיכוב מקסימלי. בתוך רוחב הרשת הזאת, ועמוק יותר פנימה בין הגדר השנייה לשלישית, הונחו מוקשים. זו, למעשה, היתה הסיבה להקמת הגדר החיצונית ביותר, הנמוכה, כדי למנוע חדירת בעלי חיים – כדי שלא יפעילו בטרם עת את המוקשים שבשרות המוקשים.

הגידור האינטנסיבי הזה ביטא את הזמן הרב יחסית שעמד לרשות היישוב העברי כדי להתכונן להתנגשות. כמותית, זה היה ודאי גידור משמעותי. איכותית, מדובר עדיין באותו אופי של ביצור כמו זה שהתגבש במלחמות הקולוניאליות הבריטיות. מכאן הוכתבה המשמעות האסטרטגית של נקודות היישוב הכפרי העברי. ביחס לצבא לא

ממוכן – הווה אומר, ביחס לאפשרויות הצבאיות של הקהילה הפלסטינית – הנקודות הללו היו מבצרים שאין להכריעם. ביחס לצבא ממוכן – הווה אומר, ביחס לכוחות המצומצמים יחסית שהיו עשויים להשלח בידי מדינות עוינות – הנקודות הללו היוו בסיס לקרב התשה המבוסס על נסיגה הדרגתית אל קווי הגנה פנימיים בתוך היישוב עצמו.

מה בנוגע ליישובים הערביים, באותו זמן עצמו? אני בוחר דוגמה מקרית – סיפור אופייני מאוד, אך מאלף בכמה מובנים. איש הפלמ"ח מולה כהן מספר מזיכרונותיו על מאורע שקרה בדצמבר 1947 – ממש בעת שהיישובים היהודיים הוקפו בעוד ועוד שקי חול, באותו זמן שבו הלכו ונמתחו גדרות התיל: "לאחר שפרצו המהומות והערבים התנכלו לתחבורה, נהרגו שני בחורים ממעין כרוך. החלטנו לבצע פעולת תגמול על הכפר חסאס (במקום בו יושב היום קיבוץ הגושרים), שעקבות המרצחים הובילו אליי. תוך כדי הפעולה – שהיתה אחת הפעולות הראשונות – למרות אמצעי הזהירות, לא לפגוע בנשים וילדים, לדאוג לפנותם לפני שמפוצצים, נהרגו שם גם אשה וילדים. נחום הורביץ כעס והלך לבריטים, השתתף איתם בפינוי ההריסות, זיהה את הגופות והוכיח שלא נהרגו בטעות, אלא מיריות. הוא מיהר לבנגוריון ודרש במפגיע שיסלקו אותי מהגליל." כאמור, זהו סיפור מאלף בכמה וכמה מובנים, אבל אותי מעניין כרגע עניין אחד, מעשי לגמרי: איך ניגשים בכלל לבצע פעולת תגמול כזאת? איך מגיעים לבית בכפר, ויורים, הורסים ומפוצצים? התשובה פשוטה: הולכים בלילה, כשחושך, מאוד מאוד בשקט, וככה מגיעים עד לבתי הכפר.

במלים אחרות, אנחנו מבחינים בעובדה מרתקת, מרכזית כלי-כך, שכדרכן של עובדות כאלו מצויה "מתחת לאף" מבלי שנבחין בה. הכפרים הערביים, אז כהיום, פשוט לא היו מוקפים בגדר. למה שיהיו? בניגוד ליישובים היהודיים – שהוקמו כתוצאה מתכנון מרכזי, ואגב תשומת לב הולכת וגוברת לאתגר הצפוי של התנגשות מלחמתית – היישובים הערביים התפתחו התפתחות אורגנית. אפילו מן הבחינה החקלאית הפשוטה, היו אלה יישובים פרה-מודרניים, שלא עברו את האינטנסיפיקציה המחייבת גידור שדות והפרדתם זה מזה. פה ושם היה בוסתן פרטי, מוקף אולי בשיחי צבר, פה ושם היתה גדר אבן נמוכה שהפרידה בין שדה לשדה. אבל בעיקרו של דבר, הכפרים הערביים הסתמכו על שיטת "השדה הפתוח", זאת שננטשה במערב אירופה לכל המאוחר במאה התשע-עשרה. עדרי המקנה הלא-גדולים הובלו אל מחוץ לכפר; האיכרים בשדה הכירו את גבולות שדותיהם וידעו כיצד לא לעבור אותם. בחקלאות פרימיטיבית כלי-כך, איש אינו חושב על חידושים כמו גדר תיל. ולהפך: המובנות-מאליה של הגידור האינטנסיבי ביישובים היהודיים היתה פועל יוצא מאופיים כיישובים מודרניים, מתוכננים, המסתמכים על טכנולוגיה. גדרות היו שם מלכתחילה, ידע הגידור המודרני היה שם

כחלק מסדר החיים הטבעי – ומשעלה הצורך, הלכו ונוספו הגדרות. כלומר, שוב: אם נגלגל לאחור את הגדר הנמתחת סביב נגבה, ומכינה להתנגשות שבה לא הטנק ינצח, אלא האדם – נמצא בה את הגדר שנמתחה סביב החוות במערב ארצות הברית (היכן שהאדם ניצח את הפרה). פשוט מאד: לולא האיכרים האמריקאים, לא היתה בעולם חקלאות כזאת של גידור אינטנסיבי, החקלאות של "סולל בונה".

ובכן, כך הוכנה המערכה. מכאן החקלאות הפרימיטיבית, דוגמת זו של אירופה של ימי הביניים, של שדות הפרוצים לכל רוח, ומכאן יישובים פרי תכנון מרכזי, פרי המודרנה, המוקפים רצועה על גבי רצועה של גדר תיל. אנחנו שמים לב לדבריו של מולה כהן, ביחס לערבים ש"התנכלו לתחבורה" – ובאמת אלו היו פני הרברים בסוף 1947. היו יותר ערבים מיהודים, ובעיקר – הערבים היו פרושים על פני רוב הארץ. טופולוגית, המישור היה בעיקרו ערבי, זרוע נקודות מבודדות יהודיות. כך, המאבק היהודי נשא בראשיתו אופי של מאבק "על הרכים" – על הקווים המסתירים את הנקודות המבודדות. אלא שהנקודות היהודיות נשאו אופי שונה לגמרי מזה של המישור הערבי. הן היו זרעים של מודרנה בתוך שממת ימי הביניים. הנקודות היהודיות היו מבוצרות; המישור הערבי היה פרוץ. תוך זמן קצר ניתן היה לחולל במלואו את ההיפוך הטופולוגי שאירע קודם לכן כבר פעמים רבות, על פני כל ההיסטוריה של המודרניות: והיו הנקודות למישור. הנקודות חיברו ידיים לקווים, מפנות דרכי תחבורה במעין "מבצעי מטאטא" (כפי שאכן כונה אחד המבצעים אותם הגה יגאל אלון). כך כפרים ערביים ששכנו על הרכים נכבשו ונהרסו. לאחר מכן נתחברו הקווים להקיף את המישור, לוכדים בו מקומות כמו הגליל הערבי וכיסים דוגמת "כיס פלוג'ה".

מקובל לומר כי מתכנני ההגנה של 1947, כמו מתכננים צבאיים מאז ומעולם, התכוננו במידה רבה "למלחמה שהיתה": ביצורי היישובים נועדו לבלום בלימה מוחלטת כנופיות רכובות על סוסים, אבל לא היו כשרות לעמוד לאורך זמן בפני צבא ממוכן. על פי רוב, יחידות ממוכנות הצליחו בסופו של דבר לכבוש את היישובים היהודיים, אבל צריך לומר שמלחמת העצמאות היתה באמת, קודם כל, "המלחמה שהיתה". היה זה ההמשך של "המרד הערבי" – המשך המאבק להכנעת הקהילה הפלסטינית בארצישראל. המאבק העיקרי היה זה שהתנהל בין הקהילה היהודית לקהילה הפלסטינית, לא מבחינת הכוח אלא מבחינת המרחב: מרגע שהוכרעה הקהילה הפלסטינית, התבצע כבר ההיפוך הטופולוגי והיהודים הגיעו לעמדה שבה הם שולטים בנתח ניכר של החלל הארצישראלי כולו, ולא עוד רק בנקודות מבודדות. מרגע שעמד לרשותם חלל כזה, הם יכלו גם לנקוט אסטרטגיה של "קווים פנימיים", ולהשקיע את עיקר כוחם פעם נגד צבא ממוכן זה ופעם נגד צבא ממוכן אחר, וכך לנצח במלחמה כולה. לא לחינם נמתחו הגדרות ב־1947: הן היו מגש התיל שעליו ניתנה לנו מדינת היהודים.

המשך הסיפור מוכר: משעה שהועבר החלל כולו לשליטה יהודית, הוגדרה בעיה מסוג אחר: כיצד למנוע מן הפליטים לחזור? שוב, יהיה מועיל לחשוב על הבעיה באופן טופולוגי: תחילה עמדו זו לצד זו נקודות במישור, כאשר חלק מהנקודות – אלו היהודיות – מגינות על עצמן באמצעות גידור. כעת סולקו יושבי הנקודות הערביות אל מחוץ למרחב הישראלי, ובכדי למנוע מהם לחזור אל המרחב הזה, היה צורך לגונן עליו. הגדר תפחה כעת באופן טבעי כדי להקיף את המישור כולו – ובסופו של דבר, גם זה לא היה אלא המשך של מדיניות הבריטים כנגד המרד הערבי. המודל של "גדר הצפון" הועתק והורחב, עד שהקיף את "הקו הירוק" כולו.

אנו שבים ונוכחים בעיקרון הזהב של ההיפוך הטופולוגי: כאשר בעל הכוח מתחיל להגן על נקודות, סופו שיחלוש גם על המישור. וזו התשובה לארני מלוקסמבורג. התהליך שב והתרחש ומה שאירע בתחומי הקו הירוק סביב 1948 ולאחריה, התחדש מאז 1967 – בתהליך שבשיאו אנחנו נוכחים כעת. הרי כך בדיוק קרה, בדיוק אותו היפוך טופולוגי: מהתנחלויות מבודדות ההולכות והופכות ממוגנות ומגודרות, תפח בהדרגה הכורח הביטחוני הכלי-גונה להוסיף עוד ועוד ביטחון, מתבסס יותר ויותר לא על גידור הנקודה היהודית, אלא על גידור המישור הפלסטיני, ההולך ונעשה מכותר בגדרות – עד ליצירת מצב העניינים המוכר לנו היטב, שבו מלוא כל הארץ גדרות, ואליה חסומים מלבוא יושביה הפלסטינים.

ובכן, מהלך העניינים החל באיכרים האמריקאים, מבשרי המודרנה, שביקשו לפרוש על פני מערב ארצות הברית, בתוך שנים ספורות, שדות חיטה אדירים ועדרי מקנה של עשרות מיליוני פרות, ולשם כך המציאו את גדר התיל – מייעלים את הכוח שמופעל נגד החיה עד ליחס הממוקסם של עלות ותועלת. המשך המהלך היה במלחמת הבורים בדרום אפריקה, ובלקח שהנחילה, בדבר כוחה של אלימות גדר התיל כנגד האדם עצמו, ואחד מספיחיה היה סיפורו של היישוב החקלאי היהודי המודרני, שנקט כמובן מאליה את נשק גדר התיל וניכס לעצמו, בסופו של דבר, את האדמה הארצישראלית כולה, שהלכה ונוקדה ברזל ותיל.

הכלב שנלפף בגדר התיל בנווה צדק לא היה, בסופו של דבר, קורבן מקרי. גדר התיל הומצאה מתוך אלימות האדם כלפי החיה. הפרות במערב ארצות הברית – הסוסים שעליהם רכבו הבורים – והחיות אותן הרחיקה הגדר של 1948, לכל יפעילו את שדות המוקשים. בכל מקום, אותו הכלל: האדם והחיה עשויים מאותו עור. דקור אותם – ויכאב.

אולי כדאי בסיום המסה הזאת להוסיף ולומר משהו על האמת, והשקר, שבטענת הציונות – על אודות יישוב שוחר שלום המבקש בסך הכל נחלה, לא יותר מאשר לעבד קרקע חדשה. אמת ויציב: זאת ורק זאת ביקשו מייסדי הציונות, ליצור כאן יישוב יהודי

המושתת על החקלאות המודרנית. השקר הוא בהנחה המובלעת, כאילו הגיון הדברים כאמת מוליך מן ה"חקלאי" אל "שוחר השלום". כי מהי המשמעות של החקלאות המודרנית, שאת יישוביה בנתה חברת "סולל בונה"? משמעה אמצעי שליטה בחלל, אותם אמצעים שהתגבשו מתוך האלימות הבראשיתית של האדם כלפי החיה, שנוסף להם כוחו של הברזל המיוצר בייצור המוני. כתבתי כבר, ואני חוזר: גדר התיל מבטאת שימוש באמצעים של ייצור המוני, במטרה לשלוט שליטה מוחלטת בחלל, על ידי ניצולה של אלימות טכנולוגית. זוהי תמצית המודרנה – המודרניות שלבשה צורות וגלגולים שונים לאורך המאה העשרים, פעם בחקלאות, פעם בשדה הקרב, אך ביטאה תמיד אותן משוואות עצמן: יתרון הייצור ההמוני על החיה או האדם הבודדים, יתרון הברזל על הבשר.

מצדדי הצידוק הציוני, כמו גם מבקריו, מתעלמים מהיחס שבין האדם לטבע. הריון הביקורת הסביבתי כמעט אינו קיים בישראל. ניצניו הדלים קומלים בשמש הקופחת, הגוערת, של טענות שגורות, מכריעות כביכול: "כבר אין לכם למה לדאוג?", או: "אני רואה לבני אדם, לא לבעלי חיים". אך בסופו של דבר זוהי טעות המבטאת כניעה תמימה ועיוורת לאידיאולוגיה השלטת – המלמדת לחשוב שמצבם של בני האדם מנותק, כביכול, ממצבם של בעלי החיים. קו אחד מחבר בין הגדרות נגד הפרות, שהוקמו במערב ארצות הברית של המאה התשע־עשרה, לבין הגדרות הארצישראליות המוקמות נגד העם הפלסטיני. אם כן, הטענה הציונית היא בעיקרה אמת. הציונות אינה אלא החקלאות המודרנית שהגיעה אל הארמה הארצישראלית. הטענה הציונית היא גם בעיקרה שקר: הציונות היא אלימות, המודרנה שהונחתה בכוח על הארמה הארצישראלית. והפער הזה, שבין שקר לאמת, יסודו קודם כל בפער השקרי שבהבנתנו את יחס האדם לטבע. יחס האדם לטבע – בראש ובראשונה יחסו לחיה – הוא יחס של אלימות המגיעה לשיאי התייעלות במודרנה, אלימות שגדר התיל היא סמלה.

גם כדי להבין את המציאות הארצישראלית שכאן, נחוצה לנו קודם כל מחשבה על האדם, על הטבע, על החיה. אני שב ונזכר בכלב הזאב שהוא, כיבבות הללו שמתוך סליל גדר התיל. אנחנו מלופפים שם איתו: אדם וחיה, ללא הפרד. האם אפשר יהיה לסלק את גדרות התיל? כנראה שלא. אבל אם רוצים לנסות צריך לזכור כי לא רק את האדם יש לשחרר; אלא גם את החיה.

מראי מקום לעובדות המצוינות במסה זו אפשר למצוא בספרי:

Reviel Netz, *Barbed Wire: An Ecology of Modernity*, Wesleyan University Press, 2004

כמו גם במקורות הבאים:

"האינתיפאדה הראשונה", דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939, יגאל אייל, הוצאת "מערכות": משרד הביטחון: 1998.

"ביצורי היישובים היהודיים בנגב מ-1941 ועד לעמידתם למבחן מלחמת העצמאות", עמיעד ברזנר (חיבור לתואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל אביב, בהדרכת פרופ' יהודה וואלך, 1988).

"לתת ולקבל – פרקי זיכרונות אישיים", מולה כהן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2000.
 "יישובים מתכוננים למלחמה", אלון קדיש, בתוך "מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש" (עורך: אלון קדיש), עמ' 801-847, הוצאת משרד הביטחון, 2004.